

Criminoloxía e violencia contra a muller no fogar

MARÍA JOSÉ BENÍTEZ JIMÉNEZ

Introdución

O obxecto da criminoloxía é a intersección de comportamentos delituosos e reaccións sociais (Garrido/ Stangeland/ Redondo, 2006: 49). As áreas de estudo subordinadas á devandita intersección son: a delincuencia, os delincuentes, as vítimas e o control social.

A criminoloxía, por ser unha ciencia inter e multidisciplinar, permite enfocar o tema de violencia cara á muller, nas relacións de parella, con maior nitidez que outras ramas do saber que afondan máis no particular que no global e que perseguen máis unha resposta parcial, que se adecúe ao seu dogma, que unha resposta completa e complexa xeradora de formulacións necesarias.

A pesar das diversas definicións ofrecidas é difícil establecer que debe considerarse maltrato doméstico. Este fenómeno incardínase dentro dunha serie de variables a ter en conta á hora de establecer as súas características: a) a presenza dun acto físico e/ou psicolóxico lesivo, b) a intención do agresor, c) o impacto percibido pola vítima, d) a desviación da conduta de acordo coas normas aceptadas pola comunidade ou e) algunha combinación destes factores.

O termo «poder» sobrevoa, desde o meu punto de vista, toda a dinámica de enfrontamentos que, con carácter xeral, se producen na sociedade. A familia, como primeiro núcleo social, non está exenta de tal influencia. Como ben indica Corsi (1994:28), «poder» é a capacidade de afectar a outras persoas e «control» é a forma exitosa de «poder». A violencia padécea sempre o débil porque ten menos poder.

Historicamente, de forma constante ás mulleres arrebatáronselles funcións e dereitos que *a priori* lles pertencían, ou, cando menos, lles deberían pertencer. A primeira idea que quero lanzar é que o abuso de poder implica violencia e a carencia deste posibilita o feito de ser violentado.

Partindo da base de que as nosas relacións interpersoais se constitúen de elementos condicionados por caracteres individuais, ambientais, temporais e, mesmo me atrevería a dicir, químicos, é de decisiva importancia para tratar o tema da violencia no fogar distinguir entre os termos «agresividade» e «violencia», que son dúas formas de resposta ao conflito.

O feito de comunicarnos leva aparelada a posibilidade de conflito, polo que este é algo consubstancial ao individuo. A resolución de conflitos é habitual, necesaria e lóxica en todo tipo de relación, xa sexa social, laboral ou afectiva, e non ten que conducir, necesariamente, a explosións violentas. Deste modo non é o mesmo falar de conflito intrafamiliar que de violencia familiar (Corsi, 1994: 18).

Con respecto á agresividade, existe unha vella polémica mantida por psicólogos, antropólogos e etólogos sobre se é algo innato ou non no ser humano (Montagu, 1988: 15). Aínda que o debate segue aberto, parece existir certo consenso en considerar a agresividade como unha resposta de adaptación para a especie que forma parte das estratexias de afrontamento dos seres humanos ás ameazas externas; agora ben, nin é a única nin é necesariamente a estratexia de afrontamento máis adecuada en calquera situación de ameaza ou conflito. E da mesma forma que nacemos con capacidade para mostrarnos agresivos, tamén nacemos con capacidade para controlar a agresividade, para a empatía e para as condutas prosociais (Vermellas Marcos, 1995: 14; de Torres/ Espada, 1996: 1).

A agresión e a violencia defínense como calquera forma de conduta que pretende ferir física ou psicoloxicamente a alguén de forma intencionada (a respecto disto Leyens, 1982 e Berkowitz, 1996: 33-34). Ese carácter intencionado é o que fai da agresión e a violencia respostas puramente humanas fronte ás respostas agresivas doutras especies. Aínda que esta sexa unha definición cada vez máis amplamente aceptada, non deixa de presentar problemas, pois a intencionalidade da conduta non é doada de determinar, xa que a súa lexitimidade e a súa xustificación dependen enormemente de valores.

Ademais da intencionalidade, outras características diferencian a agresión/violencia das respostas agresivas que responden exclusivamente a unhas tendencias naturais e

son predicibles a partir do coñecemento da configuración instintiva nalgunhas especies; por exemplo, as aves reaccionan agresivamente fronte á presenza dun obxecto estraño que se achega ao seu niño. No caso dos seres humanos, a reacción de cada suxeito ante un mesmo estímulo pode ser distinta e incluso un mesmo individuo pode adoptar comportamentos diversos segundo as circunstancias. Coa emerxencia do paradigma cognitivo en psicoloxía comezan a se esclarecer estes fenómenos e conclúese que o ser humano non reacciona fronte aos estímulos, senón fronte á interpretación que fai deles. Todo se complica aínda máis porque as condutas de agresión non se vinculan só a significados individualmente organizados, senón, ademais, aos culturalmente estruturados que moitas veces adoptan a forma de mitos, crenzas e prexuízos compartidos polos que pertencen a unha mesma cultura ou subcultura (Corsi, 1994: 19 e ss.). Deste modo, a interpretación que un suxeito faga dos estímulos que percibe quedará condicionada por factores individuais e culturais e, por tanto, toda agresión ou acto violento está ligado a eles coma calquera outro tipo de resposta.

Que en determinadas situacións de tensión ou conflito un individuo responda con agresión ou violencia é o resultado da confluencia dunha tendencia natural agresiva da especie e dun proceso de socialización a través do cal, entre outras cousas, se lle ensina a controlar esa tendencia de resposta de forma que sexa adaptativa nun ámbito social concreto, a interpretar como ameazantes certos estímulos ou interaccións persoais, a xustificar as súas respostas violentas e a facer uso da súa capacidade agresiva coa intención de facer dano (Bartolomé, 2001: 2).

Deste modo, a consideración de que os fenómenos psicolóxicos se producen dentro de marcos sociais que se caracterizan por dispoñer de sistemas de comunicación e de distribución de coñecementos, afectos, emocións e valores, nos proporciona un enfoque axeitado para comprender o nacemento e o desenvolvemento de fenómenos de violencia interpersoal, como resultado de experiencias de socialización e interacción que, en lugar de proporcionar aos individuos afectos positivos e modelos persoais baseados na empatía persoal, ofrecen claves para a rivalidade, a insolidariedade e o odio (Ortega Ruiz, 2000: 42-43).

Se ben eu considero oportuno utilizar indistintamente os termos agresión e violencia, non existe unanimidade sobre se se refiren ou non a un mesmo concepto. No uso que fan psicólogos e sociólogos de ambos os dous termos parece subxacer a idea de que a agresión fai referencia a unha conduta concreta e a violencia a un fenómeno social ou ben, tal e como o define Fernández Villanueva (1998: 48), a «un estado das relacións sociais que para o seu mantemento ou alteración precisa dunha ameaza latente ou explícita (...)».

En calquera caso, a violencia nas súas múltiples manifestacións é sempre unha forma de exercicio do poder. O que persegue é danar o outro a través da forza e solucionar así o conflito xurdido. Retomo aquí a idea de que o abuso de poder implica violencia e a carencia daquel leva consigo ou posibilita, cando menos, o feito de ser violentado.

Para que a conduta violenta sexa posible ten que darse unha condición: a existencia de certo desequilibrio de poder, que pode ser permanente ou momentáneo. No primeiro caso, a relación está establecida por normas culturais, institucionais, contractuais etc., mentres que, no segundo caso, débese a continxencias ocasionais. A violencia intrafamiliar baséase nunha relación de desequilibrio de poder permanente, pois a asimetría do vínculo dentro e fóra do fogar non varía. A relación de abuso tende a ser constante. A familia é unha institución primaria e a súa estrutura é xerárquica, é dicir, piramidal. Verticalidade, disciplina, obediencia, respecto e castigo son elementos indispensables para a organización de institucións militares e estas características ben poderían definir o funcionamento no ámbito familiar (Corsi, 1994: 28 e ss.; Wolfe et al (1997: 94 e ss.). Gelles e Straus (cit. por Gelles, 1996: 497) aseguraron que a familia é o grupo social máis violento, con excepción da policía e o exército.

Concibir ou ser capaces de explicar o fenómeno da violencia doméstica, separándoo das influencias ás que está e estivo sometido o núcleo familiar ao longo da historia, é analizar a problemática superficialmente e con poucas posibilidades de conseguir cambios no futuro a través da prevención e da intervención. Por este motivo é necesario ter en conta esta clave á hora de propoñer estratexias de solución.

A familia e as súas vítimas: o maltrato ou a negligencia e a violencia conxugal

Existen diversas categorías de violencia intrafamiliar. Os malos tratos infantís e os malos tratos a anciáns inclúen formas activas e pasivas, pois hai que diferenciar entre o maltrato e o abandono. Non obstante, a violencia conxugal é un abuso activo que se pode producir do home cara á muller, da muller cara ao home ou de xeito cruzado. En efecto, calquera membro do fogar pode ser vítima de malos tratos, aínda que as estatísticas sitúan aos menores, anciáns e mulleres como os suxeitos máis vitimados no ámbito familiar.

Se comparamos as definicións ofrecidas das diversas formas de maltrato intrafamiliar que se producen máis frecuentemente, pode comprobarse que non todas elas responden a unha mesma dinámica de funcionamento. A «violencia familiar» é un termo que inclúe dous fenómenos diferentes: a «violencia doméstica» ou coerción por parte do

cónxuxe ou parella ou outras relacións íntimas, e o «abuso», ou explotación, maltrato ou negligencia cara as persoas do fogar que son dependentes pola súa idade ou pola súa incapacidade (Stark, E./ Flitcraft, A., 1996: 160). Partindo desta premisa chégase á conclusión de que as teorías criminolóxicas explicativas da violencia na familia variarán de enfoque dependendo da forma de maltrato que analicen. Por outro lado, o fenómeno obxecto de estudo pode observarse só desde algunhas das perspectivas que, con carácter xeral, a toman como punto de referencia á hora de estudar a criminalidade, é dicir, dentro das diferentes orientacións, biolóxicas, psicolóxicas e sociolóxicas, serán só determinados modelos teóricos os que se utilicen para explicar a condutas violentas no fogar.

O modelo biolóxico está limitado pola súa atención exclusiva ao suxeito que padece o problema. Os recentes desenvolvementos da sociobioloxía, ciencia que suxire que podemos mellorar a nosa comprensión do comportamento humano a partir do estudo da conduta dos animais, emendan esta perspectiva estreita, vinculando os planos biolóxico e cultural e o proceso de aprendizaxe na explicación do comportamento social. A sociobioloxía entende que a conduta criminal, como outros comportamentos, gravita sobre factores xenéticos e ambientais (Ferreiro, 2001: 296).

Dentro das explicacións psicolóxicas atópanse as teorías psicopatolóxicas. O razoamento deste modelo é extrapolable á violencia intrafamiliar. Nel a atención desprázase aos procesos internos de pensamento e aos estados emocionais e establece en moitas ocasións que o suxeito agresor no fogar ten graves deficiencias, como unha incapacidade para manexar situacións de tensión ou de frustración (Garrido/ Stangeland/ Redondo, 2006: 576). A hipótese da frustración-agresión foi doadamente aceptada por moitos sociólogos e psicólogos como un instrumento útil de investigación. Non obstante poucos psicólogos afirmarían que a presenza de frustración leva inevitablemente á agresión. Menos obxeccións atopa a afirmación de que a conduta agresiva sempre presupón unha situación frustrante (Mackal, 1983: 41).

A teoría da aprendizaxe considera que os nenos que viviron un clima de violencia tenderán a ser adultos violentos con maior probabilidade que os que creceron nun ambiente sen malos tratos. Isto coñécese como teoría interxeracional da violencia.

Con relación á perspectiva sociolóxica, hai que sinalar a extraordinaria axuda que prestou na tarefa de desvelar a extensión da violencia familiar. Existen diversos modelos teóricos aplicables: a teoría xeral de sistemas aplicada á familia suxire que se pode comprender o uso que fai unha familia en particular da violencia atendendo ao modo en que ela se axusta ás condutas violentas, a teoría do intercambio social for-

mula a familia como un mercado no que se cambian unhas emocións por outras (Garrido/ Stangeland/ Redondo, 2006: 579-580), na posición feminista radical a violencia do home contra a muller é característica da súa posición social no patriarcado, no que a hexemonía cultural e política dos homes se apoia sobre o control social das mulleres (Dobash/ Dobash, 1995: 463 e ss.; Alberdi/ Matas, 2002: 11; Medina 2002: 327 e ss.). Non obstante, individualmente consideradas, estas teorías tampouco nos serven para explicar por completo o fenómeno da violencia no fogar.

Como se puido observar, os modelos explicativos que pretenden atopar unha soa causa e unha soa dirección nas condutas maltratadoras non serven para dar resposta á complexa realidade do maltrato. Posto que ningunha teoría criminolóxica parece explicar por si soa a conduta violenta no fogar, a tendencia actual é propoñer modelos integradores.

O modelo ecolóxico, proposto por Urie Bronfenbrenner (1987: 23), postula que a realidade familiar, a realidade social e a cultura poden entenderse organizadas como un todo articulado. Desde unha perspectiva ecolóxica, necesitamos considerar simultaneamente os distintos contextos nos que se desenvolve unha persoa: o macrosistema remítenos ás formas de organización social e é o contexto máis amplo (cultura), o exosistema componse pola comunidade máis próxima e inclúe as institucións mediadoras, a escola, a igrexa, os medios de comunicación e os ámbitos laborais, mentres que o microsistema se refire ás relacións que constitúen a rede vincular máis próxima á persoa. Dentro desa rede xoga un papel privilexiado a familia, entendida como estrutura básica do microsistema, e o nivel individual, composto pola dimensión cognitiva, a dimensión condutual, a dimensión psicodinámica e a interaccional.

É importante un enfoque e unha actitude «disto e aquilo» e non «disto ou aquilo». Dada a complexidade do fenómeno, é necesario substituír o pensamento excluínente pola busca constante dun sendeiro entre opcións complexas e aparentemente contraditorias (Eisikovits/ Buchbinder, 1987: 268).

A muller como vítima de maltrato doméstico

A violencia contra as mulleres foi un aspecto común do matrimonio na época medieval e nos primeiros momentos da industrialización. Até finais do século XIX non existiron leis no Reino Unido que prohibisen a un home abusar fisicamente da súa muller, agás nos casos de graves prexuízos ou de asasinatos (Ruidíaz, 1976: 790). Así, en Europa, durante a Idade Media, os nobres golpeaban ás súas esposas coa mesma regularidade que aos seus serventes. Até tal punto se permitía a violencia

familiar que, xa concretamente en Inglaterra, utilizábase para «controlar» a violencia extrema o que se denominou «Regra do dedo polgar», a cal se refería ao dereito do esposo a golpear a súa esposa para sometela á súa obediencia cunha vara non máis grosa que o seu dedo polgar (de Veiga Ruíz, 1999: 23).

Existen numerosas definicións de muller maltratada. Unha das máis completas define as mulleres maltratadas como aquelas que sufriron un comportamento inxurioso físico ou psíquico a mans de homes con quen tiveron ou aínda teñen unha relación íntima (Harvey Wallace, 1994: 133). O esencial dos malos tratos ás mulleres é que se producen no ámbito doméstico privado, son equiparables a modelos de conduta e de comunicación propios dunha relación asimétrica de dominación e o agresor ten unha relación de afectividade coa vítima (Torres/ Espada, 1996: 97).

Na miña opinión non existe o perfil de «muller proclive a ser agredida no fogar» e tampouco unha tipoloxía específica de muller maltratada. A única clasificación que me parece acorde coa realidade destas vítimas é a exposta por Browne/ Herbert (1997: 76), que distinguen entre aquelas que deixaron a relación violenta e aquelas que non foron capaces de facelo, grupos con necesidades asistenciais ben diferenciadas.

Os malos tratos non son o resultado dunha determinada personalidade inherente á muller, senón que estes dan lugar a cambios importantes na súa personalidade. Non obstante, os primeiros estudos centrados sobre a vítima, que parten da base de que a conduta é reflexo da interacción da persoa cunha situación concreta, chegaron á conclusión de que determinadas características dalgunhas mulleres facían que tivesen unha maior probabilidade de ser maltratadas (Symonds, 1979: 161 e ss.). Posteriormente demostrouse que estes traballos fallaban precisamente na análise da interacción entre as persoas e a situación, confundindo a etioloxía coas consecuencias do trauma e quedando, por tanto, desacreditados.

Gustaríame facer dúas aclaracións sobre a relación existente entre unhas características de personalidade determinadas e ser vítima de maltrato conxugal. A primeira é que, se ben é certo que a falta de seguridade en si mesmas e a idade relativamente nova de contraer matrimonio ou establecer unha relación de feito, poden darse comunmente nas vítimas de maltrato, ningunha desas causas son características determinantes da personalidade senón máis ben produto das situacións que lles tocou vivir. A segunda é que no estudo de Koss e Dinero (1989: 113), que consistía na análise dos seguintes grupos de mulleres: vítimas de maltrato cunha actitude pasiva; vítimas que loitaron activamente contra a súa problemática e mulleres que non foron vítimas de agresións na parella, sí se atopou un «perfil de risco» nos dous primeiros

grupos, nos que o risco de ser maltratadas era dúas veces máis elevado que no resto, pero só afectaba o 10% das mulleres. O principal factor de risco eran os antecedentes de abuso sexual na infancia. Pero este perfil de risco non era unha característica innata nos suxeitos senón un acontecemento externo que influía na súa personalidade.

A continuación inclúese unha listaxe de características que comunmente comparten as vítimas de maltrato, aínda que non poden considerarse, desde o meu punto de vista, como a definición dunha tipoloxía específica, porque todas elas son froito da aprendizaxe e de condicionantes externos, xa sexan familiares, culturais ou sociais.

1. Foi maltratada polos seus pais.
2. Aprendeu a someterse á vontade do home.
3. Está acostumada a condutas violentas.
4. Non se valora como persoa.
5. Ten baixa autoestima.
6. Ten un concepto do amor que a leva ao sacrificio e á dependencia absoluta da súa parella.
7. Necesita a aprobación da súa parella.
8. Non tolera a idea de fracaso (no matrimonio ou na familia).

Quedan, pois, desacreditadas as teorías que argumentaban que a causa do maltrato era o «masoquismo da muller» baseadas en que a maioría da vítimas expresan amor polos seus agresores. A dependencia afectiva é unha consecuencia do abuso non unha causa. Algúns autores, partidarios das teorías masoquistas, consideraban as mulleres como portadoras de alteracións da personalidade e propuxeron a inclusión na última versión do *Manual diagnóstico e estatístico dos trastornos mentais* da Asociación Americana de Psiquiatría, máis coñecido como DSM-IV, do denominado «Trastorno da personalidade por autoderrota» (inicialmente denominado Trastorno da personalidade masoquista), aínda que non se aceptou finalmente.

Consecuencias psicolóxicas do maltrato á muller

Non cabe dúbida de que detectar e explicar as consecuencias psicolóxicas que xeran as agresións domésticas é máis complicado que delimitar as consecuencias físicas deste tipo de violencia. Os síntomas non son tan evidentes, mais non por iso menos perigosos para a saúde da muller, porque as lesións e secuelas psicolóxicas adoitan perdurar máis tempo e precisan tratamentos ou terapias para a súa curación ás que non todas as vítimas reaccionan da mesma forma.

Síndrome de muller maltratada

Leonore Walker (1979), unha das primeiras estudosas do maltrato á muller desde a óptica da psicoloxía social, desenvolveu a súa teoría cíclica da violencia para explicar o feito de que moitas mulleres que están sendo maltratadas polas súas parellas sigan permanecendo no fogar.

Na primeira etapa deste ciclo, denominada «fase de xeración da tensión» ou «de tensión crecente», ponse de manifesto a agresividade latente fronte á muller, que nalgúns casos se manifesta de forma específica como determinadas condutas de agresión verbal ou física de carácter leve e illado. A muller vai adoptando unha serie de medidas para manexar o devandito ambiente e adquirindo mecanismos de defensa psicolóxicos. Non obstante, esta situación vai progresando e aumentando a tensión paulatinamente. O home móstrase irritable, parece enfadado sen motivo varias veces á semana. Isto sempre sorprende á muller. Cando ela o pregunta, el nega o seu enfado e, dalgún xeito, replica devolvendo a culpabilidade á muller.

Durante o período de aumento de tensións, o compañeiro agresor leva a cabo abusos verbais e físicos de menor importancia e, apremada polo medo e a tensión, a vítima intenta estar tan tranquila e pasiva como sexa posible para evitar incidentes violentos máis serios.

A muller séntese cada vez máis frustrada e perplexa. Non pode conseguir que el comprenda os seus puntos de vista. Empeza a preguntarse que é o que está a facer mal e por que se sente tan angustiada. De forma sutil, ou non tan sutil, repíteselle á muller a mensaxe de que a súa percepción da realidade é incorrecta e de que os seus sentimentos son malos ou patolóxicos. Ela acaba dubidando da súa propia experiencia e sentíndose culpable polo que pasa. Cre que a súa parella non a acaba de entender porque se comunica mal.

Considero que as primeiras veces que a muller é maltratada a súa capacidade de resposta é maior, mais, segundo vai sendo obxecto de vexacións físicas e psicolóxicas, vaise deteriorando a súa pretensión de que o agresor a comprenda. Segundo o testemuño dunha vítima de maltrato de 23 anos, que ao principio intentou escapar do agresor, co paso do tempo optou polo seguinte: «os golpes até a tortura crearon tal estado de pánico que empecei a vivir e a actuar pensando nel, en non o molestar, en facer o que presumía que el quería, en evitar a confrontación, en evitar a malleira, até que empecei a deixar de ser eu» (Cano, 1995: 141).

A segunda etapa do ciclo da violencia analizado e explicado por Walker (1979: 59 e ss.) denomínase «explosión violenta». Correspóndese coa fase aguda de malos tratos. As agresións aumentan en intensidade e frecuencia. Esta etapa acontece cando os esforzos da muller por aliviar a situación fracasan. Esta fase do ciclo é máis breve que a primeira e a terceira. As consecuencias máis importantes prodúcense neste momento tanto no plano físico como no psíquico, onde continúan a se instaurar unha serie de alteracións psicolóxicas pola situación vivida. A maioría das mulleres non busca axuda inmediatamente despois do ataque, a menos que sufrisen importantes lesións que requiran asistencia médica inmediata. Esta actitude denominouse «síndrome do paso á acción retardada» (Lorente/ Lorente, 1998: 102).

A fase de lúa de mel ou de ausencia de tensións é o seguinte paso cíclico. Nesta, o agresor promete que non vai volver cometer actos violentos. A tamén denominada calma amante ou fase de amabilidade e afecto pode non ser tan positiva para a vítima como exteriormente parece. Cando volve o estrés ou algún problema conflitivo, volven os malos tratos. A escalada e continuación do ciclo é considerada, por algúns autores, a cuarta fase (Ganzenmüller e outros, 1999: 343). Unha vez perdoado pola súa parella empeza de novo a irritabilidade. Cando ela intenta exercer o seu recentemente gañado poder, el séntese de novo perdendo o control sobre ela. Iníciase así un novo ciclo.

Cantas máis veces se repite o ciclo a muller é máis dependente do seu agresor, cada vez ten menos poder. Cada episodio róuballe algo de enerxía até que se sente como se non puidese existir sen a súa parella. A muller convértese nun refén da súa dependencia. Toda esta dinámica, que non é froito do azar, como adoita pensar a vítima, crea unha situación que imposibilita a muller para deixar o seu esposo. Este fenómeno denominouse «desamparo aprendido». Este concepto trata de explicar por que unha muller que parece normal perde a capacidade para tomar decisións que a protexan do seu agresor (Walker, 1978: 525). Esta idea queda patente no testemuño prestado pola vítima de malos tratos de 23 anos anteriormente mencionado. O concepto de «desamparo aprendido» deriva dos traballos de Seligman (learned helplessness) (1975: 27 e 112) e, recordando as teorías explicativas, viría manter que a vítima da violencia aprendería que hai pouco que ela poida facer para cambiar as cousas. Hai que indicar que existen outros modelos capaces de explicar tanto a permanencia da vítima ao lado do seu agresor como as consecuencias psicopatolóxicas asociadas ao maltrato doméstico, mais esta é a que máis se cingue á materia obxecto de análise na miña opinión. Xa que non é aceptable torturar seres humanos en condicións de laboratorio para observar e anotar a súa personalidade previa e as súas respostas, os psicólogos sociais só dispoñen de dous medios para estudar o fenómeno das repercusións psicolóxicas da tortura sistemática. Un é o relativo a estudos de vítimas de campo de concentración

e outro a creación de situacións de laboratorio con animais de experimentación para estudar a resposta biolóxica e emocional.

En estudos con animais de laboratorio, Seligman, en 1975, probou que animais que recibiron repetidos electroschocks sen relación predicible cos seus comportamentos nin outros factores circundantes se volveron incapaces de escapar de situacións de perigo aínda cando existía unha saída a man, que era doadamente perceptible para animais non maltratados. Ademais sufrían desordes da percepción, fobias, dificultades para durmir, problemas emocionais ou enfermidades. Aprenderon a ser impotentes, inútiles (Seligman, 1975: 43).

Os estudos de ex prisioneiros de campos de concentración indican un paralelismo con esta resposta, coa diferenza de que os prisioneiros non estaban illados. Frankl, psiquiatra e prisioneiro durante moito tempo nos campos de concentración, relata na súa obra como incidía a vida diaria dun campo de exterminio na mente do prisioneiro medio. Distingue tres fases nas reaccións mentais dos internados: a fase que segue ao seu internamento, a fase da auténtica vida no campo e a fase seguinte á súa liberación. O síntoma que caracterizaba a primeira fase era o shock. Aos poucos días o prisioneiro pasaba a unha fase de apatía na que chegaba a unha especie de «morte emocional». O adormecemento das emocións e o sentimento de que a un non lle importaría xa nunca nada eran os síntomas que se manifestaban na segunda etapa das reaccións psicolóxicas do prisioneiro e o que, eventualmente, o facían insensible aos golpes diarios, case continuos. Era a agonía mental causada polo irracional, non tanto a violencia física, a que máis afogaba as emocións. Desde o punto de vista psicolóxico, o que lles sucedía aos prisioneiros liberados podería denominarse «despersonalización». Todo parecía irreal, improbable, como un sono (Frankl, 1999: 128). Estes efectos son extrapolables ás vítimas de agresións no fogar.

O mantemento do vínculo violento intrafamiliar non é casual nin produto dunha estrutura relacional sadomasoquista. A repetición do ciclo da violencia familiar e a súa vivencia recorrente instauran a síndrome da muller maltratada e esta promove o estado de parálise progresiva que adquire a muller vítima de malos tratos por parte da súa parella. A muller aprende e aprehende que, faga o que faga, sempre será maltratada.

Ao coñecer os conceptos de ciclo da violencia e indefensión aprendida e a conseguinte síndrome da muller maltratada, pódese explicar o feito de que ás mulleres lles custe acudir aos xulgados e tribunais solicitar axuda e sigan vivindo baixo o mesmo teito que o seu agresor. Demostrouse que a estas razóns se unen tamén as socio-culturais, como a falta de alternativas, o temor á desaprobación de familiares e amigos, a pre-

ocupación pola perda dos seus fillos e do fogar e o medo ás represalias do agresor. Non hai que esquecer que o control é o elemento esencial en torno ao cal xira a relación abusiva e este control é, precisamente, o que recibe un apoio cultural implícito (Vázquez, 1999: 380).

As mulleres están atrapadas no círculo violento e, a miúdo, este só finaliza cando morre a muller ou o seu maltratador (Cerdeira, 2000). En definitiva, a muller permanece unida ao seu agresor por unha especie de gomas elásticas xigantes. Cando intenta rematar a relación e se afasta del, a goma vaise estirando até chegar, incluso, a un punto próximo á ruptura, mais resulta moi difícil de superar e canto máis se afasta maior é a tensión para facela volver. Para unha persoa debilitada fisicamente, anulada psiquicamente e temerosa de dar os pasos é moi custoso lograr escapar destes lazos, necesita a axuda doutras persoas ou dos mecanismos sociais que actúen como tesoiras que permitan liberala (Lorente, 2000: 154).

O trastorno de estrés postraumático

No apartado anterior falouse sobre a síndrome da muller maltratada no fogar, analizándose as tres fases en que se divide o ciclo da violencia e como a teoría da «indefensión aprendida» de Seligman se converte nunha posible explicación dos cambios psicolóxicos responsables de xerar na muller a incapacidade para saír, por ela mesma, da dinámica das agresións.

Segundo Walker (1993: 133), a Síndrome de Muller Maltratada (SIMUM) desenvólvese por todas as vítimas de violencia conxugal. Este trastorno non está clasificado como enfermidade mental, mais considérase como unha subcategoría dentro do Trastorno de Estrés Postraumático (TEPT) e é coñecido como trastorno mental.

Desde un punto de vista clínico, os cadros máis frecuentes relacionados cos efectos da violencia familiar son a depresión maior e o estrés postraumático (Echeburúa e outros, 1997: 8). A fronteira que diferencia a síndrome de muller maltratada e o estrés postraumático non é doada de definir, pois, como xa se dixo antes, aquela considérase unha subcategoría deste.

Na miña opinión, a SIMUM afecta a todas as mulleres vítimas de agresións violentas no fogar que pasaran polo ciclo violento cando menos dúas veces e o TEPT (Trastorno de Estrés Postraumático) afecta a unha determinada porcentaxe destas. Ademais, o primeiro dáse durante o abuso e o segundo, de producirse, dáse durante e despois do abuso, incluso aínda que a muller xa non conviva co seu agresor. Tamén hai que

sinalar que a SIMUM se dá exclusivamente en vítimas de maltrato conxugal e o TEPT ten un carácter máis xenérico e pode producirse en ex combatentes e en vítimas de catástrofes, accidentes, violacións, abusos sexuais na infancia, torturas ou secuestros. O trastorno de estrés postraumático inclúese entre os trastornos de ansiedade, mais podería ser englobado tamén entre os trastornos disociativos ou considerarse unha variante da depresión.

O medo e a evitación –característicos do TEPT– están presentes en todos os trastornos de ansiedade. O trastorno de estrés postraumático participa de moitas características da ansiedade xeneralizada. Non obstante, adhirome á opinión de que non parece razoable incluír este cadro clínico entre os trastornos disociativos, pois, por un lado, a disociación non afecta a todos os pacientes afectados de TEPT e, por outro, porque o carácter nuclear do trastorno vén marcado pola ansiedade e non pola disociación.

Na análise factorial da escala de gravidade de síntomas do trastorno de estrés postraumático, realizado no estudo de Echeburúa e outros (1997: 520), xurdiron dous factores claramente diferenciados: un relacionado coa ansiedade e outro coa depresión, que, en conxunto, explican máis do 53% da varianza. Quizais este argumento empírico permita explicar a observación clínica, tan habitual nos pacientes afectados deste trastorno, da presenza de síntomas de malestar e desasosiego xunto cun nivel de apatía e de desmotivación cara ao futuro.

A depresión maior

A asociación entre a depresión e o TEPT é frecuente. Algúns síntomas característicos da depresión, como a perda de interese ou de participación en actividades significativas, a sensación de acurtamento do futuro, a evitación de persoas ou as alteracións do sono, posibilitan o feito de conceptualizar o TEPT como unha variante da depresión.

O abuso emocional do que son obxecto as mulleres maltratadas adoita seguir unha estratexia que ataca tres aspectos básicos da muller. En primeiro lugar prodúcese un ataque social que trata de romper coa familia, amizades, traballo etc., en segundo lugar o ataque lévase a cabo contra as conexións de identidade do pasado, cortando con todo o que a une aos seus recordos, e, finalmente, prodúcese un ataque cara á identidade actual, criticando a súa conduta, iniciativas ou forma de pensar (Echeburúa e outros, 1996: 643 e Lorente/ Lorente, 1998: 110). O ataque a estes tres aspectos básicos leva consigo o illamento e xera uns límites na capacidade da muller que corresponden máis ao plano psicolóxico que ao real.

Moitas vítimas de violencia conxugal manifestan signos de depresión fronte á denigración vivida durante anos. É importante sinalar que o reforzo de certas condutas inadaptadas conduce ao mantemento da depresión no maltrato doméstico. O reforzo negativo mantén a depresión cando unha conduta depresiva trae, como consecuencia, a redución dos malos tratos por parte do agresor. Ademais, a muller maltratada pode ser reforzada positivamente por comportamentos inapropiados, tales como condutas dependentes, submisas, pasivas e conciliadoras, máis que por condutas asertivas (Maccoby, 1990: 513).

Algúns instrumentos de medida e valoración do risco de violencia conxugal

As áreas de estudo da criminoloxía son: o delito, o delincente, a vítima e o control social (Garrido/ Stangeland/ Redondo, 2006: 61 e ss.). Por tanto, a esta disciplina interésalle analizar, con carácter xeral, as diversas caras que conforman o fenómeno delituoso e, con carácter particular, a complexa armazón que hai detrás das agresións conxugais.

Neste apartado explicaranse algúns instrumentos de medida e de valoración utilizados para recoller información sobre o fenómeno da violencia contra a muller no fogar a través da vítima, do agresor e do sistema xudicial (control social formal). Limitareime a realizar unha simple achega teórica aos instrumentos elixidos sen expoñer os resultados da súa aplicación.

As enquisas de vitimización

A respecto da vítima, cabe indicar que as fontes oficiais nos ofrecen unha información valiosa en materia de criminalidade, mais o seu carácter é incompleto, xa que non todos os feitos delituosos chegan a coñecemento público. Por esta razón, son necesarios instrumentos que complementen os datos ofrecidos polas estatísticas oficiais e que nos ofrezan un panorama da delincuencia non denunciada.

As enquisas de vitimización son un método de estudo puramente criminolóxico. Ademais de obter información sobre a cifra negra, pretenden achegarse á realidade da vítima. O cuestionario ao que se fará referencia neste traballo (Benítez, 2004: 309 e ss.) componse de cinco partes. A primeira delas (módulo A) foi confeccionada no Centro de Investigación en Criminoloxía da Universidade de Castilla-La Mancha e serve para analizar os datos persoais dos suxeitos enquisados para poder establecer posteriormente a descrición da mostra. Os seguintes catro módulos foron extraídos

dun cuestionario xeral de vitimización (Bilsky/ Pfeiffer/ Wetzels, 1993: 89 e ss.) no que se incluía unha parte relativa a violencia familiar. Esta parte traducíuse e realizáronse algunhas modificacións para obter unha mellor interpretación das preguntas e para conseguir unha maior identificación co país e co contexto no que ían ser formuladas.

O módulo B encárgase de investigar a prevalencia e a incidencia da violencia física, é dicir, se se padeceu ou non maltrato físico e o número de veces que se foi vítima. Tamén analiza as diversas formas e as consecuencias deste tipo de maltrato. As variables que analizaron as consecuencias referíanse a se a muller se separara ou non do agresor ou se había secuencias do maltrato a curto e a longo prazo. Nese módulo, ademais, estúdase a prevalencia e incidencia da violencia psíquica padecida polas mulleres que realizaron a enquisa e as diversas formas de manifestación deste tipo de agresión.

Para estudar as formas de maltrato tanto físico como psicolóxico utilizouse a adaptación das CTS (Conflict Tactic Scales) de Straus (escalas de tácticas empregadas en conflitos), que se empregaron frecuentemente en investigacións de conflitos intrafamiliares (Straus/ Gelles, 1986: 465 e ss.). As CTS compóñense dunha listaxe de ítems, cuxa escala vai de menor a maior gravidade, e concéntrase na medición de tres modalidades para o tratamento de situacións conflitivas: a argumentación, a agresión verbal (psíquica) e a agresión física (Bilsky/ Borg/ Wetzels, 1999: 232).

O módulo C fai referencia a cuestións de violencia sexual no fogar e o módulo D cuestiona se se foi vítima de violencia de índole «económica». Para finalizar o módulo E componse de apartados que intentan obter datos sobre as relacións que tivo a muller na súa infancia cos seus fillos menores de idade.

Nas seguintes táboas poden observarse os ítems das CTS incluídas no módulo B do cuestionario. Coa primeira delas preténdese obter datos sobre prevalencia e coa segunda obter datos relativos á frecuencia do maltrato.

A continuación atopará exemplos de como os outros se comportaron con vostede en certas situacións. Por favor, sinala se membros da súa familia, menores ou maiores de idade, se comportaron con vostede desta forma cando xurdiron diferenzas de opinión entre vostedes durante os últimos cinco anos.

Por favor, faga un círculo ao redor dunha resposta en cada liña!

Nos últimos cinco anos, durante unha disputa, a súa familia ou outros membros do fogar...	SI	NON
discutiron o feito tranquilamente con vostede	1	2
intentaron comprender o seu punto de vista	1	2
consultaron a alguén máis para intentar aclarar as cousas	1	2
rexeitaron discutir o tema con vostede	1	2
botárona do cuarto	1	2
berraron ou protestaron	1	2
ameazaron con golpeala ou lanzarlle obxectos	1	2
lanzaron ou romperon cousas, golpeando ou dando patadas a algo	1	2
lanzaron algún obxecto	1	2
agarrárona ou empurrárona	1	2
pegáronlle unha labazada	1	2
pegáronlle unha puñada, unha patada ou mordérona	1	2
golpeárona ou intentaron golpeala con algo	1	2
déronlle unha malleira	1	2
queimárona intencionadamente	1	2
ameazárona cunha arma (coitelo ou arma de fogo)	1	2
intentaron estrangulala	1	2
usaron unha arma contra vostede, p. ex. coitelo ou arma de fogo	1	2

Agora gustaríanos preguntalo sobre o pasado ano. Durante este tempo, con canta frecuencia se comportaron desta forma con vostede a súa familia ou outros membros do fogar cando xurdiron diferenzas de opinión?

Por favor, faga un círculo ao redor dunha resposta en cada liña!

Durante unha disputa, a súa familia ou outros membros do fogar...	nunca	unha vez	dúas veces	3-5 veces	6-10 veces	11-20 veces	máis de 20 veces
discutiron o feito tranquilamente con vostede	1	2	3	4	5	6	7
intentaron comprender o seu punto de vista	1	2	3	4	5	6	7
consultaron a alguén máis para intentar aclarar as cousas	1	2	3	4	5	6	7
rexeitaron discutir o tema con vostede	1	2	3	4	5	6	7
botárona do cuarto	1	2	3	4	5	6	7
berraron ou protestaron	1	2	3	4	5	6	7
ameazaron con golpeala ou lanzarlle obxectos	1	2	3	4	5	6	7
lanzaron ou romperon cousas, golpeando ou dando patadas a algo	1	2	3	4	5	6	7
lanzaron algún obxecto	1	2	3	4	5	6	7
agarrárona ou empurrárona	1	2	3	4	5	6	7
pegáronlle unha labazada	1	2	3	4	5	6	7
pegáronlle unha puñada, unha patada ou mordérona	1	2	3	4	5	6	7
golpeárona ou intentaron golpeala con algo	1	2	3	4	5	6	7
déronlle unha malleira	1	2	3	4	5	6	7
queimárona intencionadamente	1	2	3	4	5	6	7
ameazárona cunha arma (coitelo ou arma de fogo)	1	2	3	4	5	6	7
intentaron estrangulala	1	2	3	4	5	6	7
usaron unha arma contra vostede, p. ex. coitelo ou arma de fogo	1	2	3	4	5	6	7

Valoración do risco de violencia contra a parella (SARA)

A predición da violencia contra a parella é un bo método para evitar as consecuencias desta, xa que aínda se descoñecen en detalle os factores que a provocan. Grazas ao esforzo coordinado do British Columbia Forensic Psychiatric Services Comision, o British Columbia Ministry of Women's Equality e outras axencias gobernamentais, deseñouse o protocolo ou guía de valoración do risco de violencia contra a parella, SARA (Spouse Assault Risk Assessment). A SARA é unha guía, con formato de listaxe de revisión clínica dos factores de risco para a violencia contra a parella. Comprende 20 items¹ identificados a partir dunha revisión extensa de estudos empíricos e baseados nunha revisión de traballos realizados por profesionais clínicos de grande experiencia na avaliación de homes que abusaban ou agredían ás súas esposas (Randall Kropp e outros. Adapt. Andrés Pueyo/ López, 2005: 3).

A SARA non é un test ou cuestionario no sentido técnico habitual que se lle dá a estes termos no campo da actividade profesional da psicoloxía, xa que o seu obxectivo non é proporcionar unha medida absoluta ou relativa do risco de violencia por medio dun baremo. O que pretende é servir para garantir que a información pertinente sexa utilizada e considerada por un avaliador. As valoracións do risco realízanse en cada un destes contextos: antes do xuízo, antes da sentenza, situación carceraria e excarceración, aínda que se está a promover o seu uso noutros ámbitos, como a xustiza civil (Randall Kropp e outros. Adapt. Andrés Pueyo/ López, 2005: 4 e ss.).

Instrumento ad hoc para baleirado de sentenzas en xulgados

Como exemplo de instrumento de medida utilizado nos xulgados para obter información sobre procedementos de malos tratos, cabe facer referencia a un equipo de recollida de datos realizada especialmente para un estudo sobre violencia intrafamiliar que se levou a cabo no Centro de Investigación en Criminoloxía da Universidade de Castilla-La Mancha. O cuestionario (Anexo I) confeccionouse *ad hoc*, xa que consideramos que o que nos interesaba era coñecer, ademais das características de agresor e agredida, como se manifestaban ante o sistema de xustiza os malos tratos e que tratamento se lles ofrecía nos nosos tribunais (Benítez, 2004, 269 e ss.). O instrumento de medida dividíase en tres partes (datos sociolóxicos, denuncia, proceso penal (1ª e 2ª instancia)) e permitiu extraer información sobre as actuacións do Ministerio Público e da Acusación Particular e coñecer datos individualizados de cada unha das sentenzas ditadas polo xuíz.

¹ Os 20 items da SARA agrúpanse en cinco seccións: historial delituoso, axuste psicosocial, historia de violencia de parella, delito/agresión actual e outras consideracións.

Conclusións

- 1^a. O problema da violencia doméstica é froito de múltiples factores. A criminoloxía como ciencia multidisciplinar é o marco perfecto para analizala, pois achega unha globalidade nos resultados que, aínda que non é un camiño doado, permite observar desde as diversas perspectivas o fenómeno e posibilitar a súa futura reestruturación, tanto a nivel teórico como práctico.
- 2^a. O feito de que un individuo poida quedar sometido a outro, xa sexa social, económica, física ou emocionalmente, traslada a un plano real a posibilidade do abuso de poder, que será exercido ou non segundo a interrelación de factores culturais e individuais de ambos os dous suxeitos.
- 3^a. A nosa cultura, ao longo da historia, sempre deu vantaxe ao sexo masculino en todos os aspectos. Actualmente isto variou moito, mais arrancar determinados principios da armazón estrutural básica da sociedade é unha tarefa ardua, non só pola dificultade de modificación que leva consigo a nivel macrosocial, senón porque a cultura, entendida como conxunto de pautas a seguir por unha comunidade, interfere no modelado das percepcións dos individuos e, por tanto, nas interpretacións que esta faga da realidade.
- 4^a. A violencia intrafamiliar, como calquera outro tipo de manifestación violenta, é unha forma de resposta ao conflito e, por suposto, non pode explicarse só como unha consecuencia do machismo situado, aínda subrepticamente, na sociedade actual. A explicación é moito máis complexa, xa que entran en xogo ademais o microsistema e as dimensións cognitivas, condutuais e interaccionais que conforman o nivel individual.
- 5^a. O feito de soportar unha situación de maltrato crónico está relacionado coa necesidade básica de todos os seres humanos de sentir que nos queren, o que fai case imposible romper o vínculo afectivo. As mulleres vítimas de violencia doméstica non son masoquistas, non perciben o ciclo da violencia como elos dunha cadea, senón como reaccións do seu maltratador que non controla.
- 6^a. Ser testemuña de violencia no fogar, sen ter un modelo non agresivo que repetir, fai moi difícil a integración como cidadán na sociedade sen manifestar ataques violentos.
- 7^a. As enquisas de vitimización, os protocolos para valorar e predicir o risco de violencia e os instrumentos de medida realizados *ad hoc* en investigacións sobre malos tratos, forman parte do, cada vez maior, abano de posibilidades utilizado para obter información sobre o fenómeno da violencia contra a muller.

Bibliografía

- Alberdi, I. / Matas, N. (2002). *La violencia doméstica. Informe sobre los malos tratos a mujeres en España* (Barcelona: Edit. Fundación La Caixa).
- Bartolomé Gutiérrez, R. (2001). *Introducción a la criminología de la violencia*, Informe no publicado.
- Benítez Jiménez, M. J. (2004). *Violencia contra la mujer en el ámbito familiar. Cambios sociales y legislativos* (Madrid: Edit. Edisofer).
- Berkowitz, L. (1996). *Agresión (causas, consecuencias y control)* (Bilbao: Edit. Desclee de Brouwer).
- Bilsky, W. / Pfeiffer, C. / Wetzels, P. (1993). *Feelings of personal safety fear of crime and violence and the experience of victimization amongst elderly people* (Hannover: Edit. KFN).
- Bilsky, W. / Borg, I. / Wetzels, P. (1999). «La exploración de tácticas de conflictos en relaciones íntimas: reanálisis de un instrumento de investigación», *Revista de Psicología Social*, nº 14.
- Bronfenbrenner, U. (1987). *La ecología del desarrollo humano* (Barcelona: Paidós).
- Browne, K. / Herbert, M. (1997). *Preventing family violence* (Gran Bretaña: Edit. Wiley).
- Caño, X. (1995). *Maltratadas* (Madrid: Edit. Temas de hoy).
- Cerezo Domínguez, A. I. (2000). *El homicidio en la pareja* (Valencia: Edit. Tirant lo Blanch).
- Corsi, J. (1994). «Una mirada abarcativa sobre el problema de la violencia familiar», en Corsi, J. (comp.) *Violencia familiar* (Buenos Aires: Edit. Paidós).
- De Torres, P. / Espada, F. J. (1996), en Ochoa, E. (coord.) *Violencia en casa* (Madrid: Edit. Aguilar).

- De Vega Ruiz, J.A. (1999). *Las agresiones familiares en la violencia doméstica* (Pamplona: Edit. Aranzadi).
- Dobash, R. P. / Dobash, R. E. (1995). «Reflections on findings from the violence againts women survey», *Canadian Journal of Criminology*, Xullo.
- Echeburúa e outros (1996). «Tratamiento cognitivo-conductual del trastorno de estrés postraumático crónico en víctimas de maltrato doméstico: un estudio piloto», *Análisis y modificación de conducta*, vol. 22, nº 85.
- Echeburúa e outros (1997). «Escala de gravedad de síntomas del trastorno de estrés postraumático: propiedades psicométricas», *Análisis y Modificación de Conducta*, vol. 23, nº 90.
- Echeburúa, E. / De Corral, P. / Amor, P. J. / Sarasúa, B. / Zubizarreta, I. (1997). «Repercusiones psicopatológicas de la violencia doméstica en la mujer: un estudio descriptivo», *Revista de Psicopatología y Psicología Clínica*, vol.1, nº 2.
- Eisikovits, Z. C. / Buchbinder, E. (1997). «La violencia en las relaciones íntimas: hacia una intervención fenomenológica», en Edleson, J. L. / Eisikovits, Z. C. (comps.): *Violencia doméstica: la mujer golpeada y la familia* (Buenos Aires: Edit. Granica).
- Fernández Villanueva, C. (ed.) (1998). *Jóvenes violentos*, (Barcelona: Icaria).
- Frankl, V. E. (1999). *El hombre en busca de sentido* (20ª ed.) (Barcelona: Edit. Herder).
- Ganzenmüller Roig, C. / Escudero, J. F. / Moratalla/ Frijola Vallina, J. (1999). *La violencia doméstica* (Barcelona: Edit. Bosh).
- Garrido Genovés, V. (2001). *Amores que matan* (Barcelona: Edit. Algar).
- Garrido, V. / Stangeland, P. / Redondo, S. (2006). *Principios de Criminología* (3ª ed.) (Valencia).
- Gelles, R. J. / Levine, A. (1996). *Introducción a la Sociología* (5ª ed.) (México: McGraw-Hill).

- Grande Baos, J. (1999). «Claves para la detección del maltrato y/o agresión sexual en mujeres. Recomendaciones para la detección», en Martín Espino, J. D. (coord.): *La violencia sobre la mujer en el grupo familiar* (Madrid: Edit. Colex e Icse).
- Harvey Wallace, J.D. (1994). «The battered woman syndrome: self-defence and duress as mandatory defences?», *The Police Journal*.
- Herrero Herrero, C. (2001). *Criminología* (2ª ed.) (Madrid: Edit. Dykinson).
- Hirigoyen, M. F. (1999): *El acoso moral* (Barcelona: Edit. Paidós).
- Koss, M. P. / Dinero, T. E. (1989). «Predictors of sexual aggression among national sample of male college students. Human sexual aggressions: current perspectives», *Annals of the New York Academy of Science*, nº 528.
- Leyens J. P. (1982). *Psicología social* (Barcelona: Edit. Herder).
- Lorente Acosta, M. (2000). «Síndrome de agresión a la mujer: aspectos psicológicos del maltratador y de las víctimas», en *Estudios sobre violencia familiar y agresiones sexuales II*, 2000.
- Lorente Acosta, M. / Lorente Acosta, J. A. (1998). *Agresión a la mujer: maltrato, violación y acoso* (Granada: Edit. Comares).
- Maccoby, E. E. (1990). «Gender and relationships: a development account», *American Psychologist*, nº 45.
- Mackal, K. P. (1983). *Teorías psicológicas de la agresión* (Madrid).
- Medina, J. J. (2002). *Violencia contra la mujer en la pareja: investigación comparada y situación en España* (Valencia: Edit. Tirant lo Blanch).
- Mullender, A. (2000). *La violencia doméstica* (Barcelona: Edit. Paidós).
- Ortega Ruiz, R. (2000). «Agresividad y violencia entre iguales», en Ortega Ruiz, R. (coord.): *Educación para prevenir la violencia* (Madrid: Edit. Edisofer).

- Pérez del Campo Noriega, A. M. (1995). «Una cuestión incomprendida: el maltrato a la mujer», *Cuadernos inacabados*, nº 21.
- Randall Kropp, P. / outros. Adaptación Andrés Pueyo, A. / López, S. (2005) Grup d'Estudis Avançats en Violència (GEAV). *S.A.R.A. Manual para la valoración del riesgo de violencia contra la pareja* (Barcelona: Universidad de Barcelona).
- Rojas Marcos, L. (1995). *Las semillas de la violencia* (2ª ed.) (Madrid: Espasa Calpe).
- Ruidíaz García, C. (1996). «Violencia en la Familia: Una visión sociológica», *Cuadernos de política criminal*, nº 60.
- Russell, D. E. H. (1990). *Rape in Marriage* (Bloomington: Edit. Indiana University Press).
- Salber, P. R. / Taliaferro, E. (2000). *Reconocimiento y prevención de la violencia doméstica en el ámbito sanitario* (Barcelona: Edit. Cedecs).
- Seligman, M. E. P. (1975). *Indefensión* (Madrid: Edit. Debate).
- Stark, E. / Flitcraft, A. (1996). *Women at risk. Domestic violence and women's health* (Thousand Oaks: Edit. Sage).
- Straus, M. A. / Gelles, R. J. (1986). «Societal change and change in family violence from 1975-1985 as revealed by Two National Surveys», *Journal of Marriage and the Family*, nº 48.
- Symonds, A. (1979). «Violence against women: The myth of masochism», *American Journal of Psychotherapy*, nº 33.
- Vázquez Mezquita, B. (1999). «Evaluación psicológica de la mujer maltratada», *Clinica y Salud*, vol. 10, nº 3.
- Walker, L. (1978). «Battered women and learned helplessness», *Victimology*, vol. 2, nº 3-4.
- Walker, L. (1979). *The Battered Woman* (Nova York: Edit. Harper and Row).

- Walker, L. (1993). «The battered woman Syndrome is a Psychological consequence of abuse», en Gelles, R. J. / Loseke, D. R. (eds.): *Current controversies on family violence*, (Newbury Park, C.A.: Edit. Sage).
- Wolfe, D. A. / Wekerle, C. / Scott, K. (1997). *Alternatives to violence. Empowering youth to develop healthy relationships* (EE.UU.: Edit. Sage).
- Yllö, K. (1999). «The silence surrounding sexual violence», en Shepard, M. / Pence, E. (eds.): *Coordinating community responses to domestic violence* (Londres: Edit. Sage, SVAW (Series on violence against women)).